

*Jelige: „A hatosztálynyi gyerekből egyedül én jöttem vissza.”
Lederer Gertrud.*

EGY SOPRONI ZSIDÓ CSALÁD VÁZLATOS TÖRTÉNETE 1946-IG

Bevezető

Egy nép közös álma Izrael. Mint minden álomnak, ennek is van valóságalapja, hiszen az Ószövetség lapjain olvashatunk Jeruzsálem templomáról, Dél és Észak királyairól, országaik megpróbáltatásokkal teli önálló életéről. Más könyvekben találjuk a folytatást, amikor különböző okokból, majd végül a római sas elől szétszóródtak a zsidók az ismert világban. Ám akárhova vetődtek is el, akármilyen kegyetlen sors várt rájuk, egyistenhitüket, vallásuk szent könyveit és évezredes gyakorlatát máig szilárdan megőrizték. Az első pillanattól gyanakvás, gyűlölet vette körül őket, amely életlehetőségük korlátozásává, sőt időnként kiűzetéssé, pogromokká fajult. Az általános ellenszenv közepette csak néhány főnemes, vagy uralkodó fogta pártjukat, mert szüksége volt tehetségükre és mindenenk ellenére összegyűjtött arányaikra.

Nálunk a 19. század liberalizmusa hozott bizonyos javulást azzal, hogy közömbösnek mutatkozott a vallással és a származással szemben. Sopron kaszinójában az 1870-es évektől több mint fél évszázadig senkit sem érdekelt, hogy ki ül mellette, netán vele szemben a kártyaasztalnál: zsidó vagy katolikus, keresztény vagy keresztényen.

Ki tartotta fenn ekkor is az antiszemitizmust? Ennek a társadalmi kórnak nagyjából két okára bukkanhatunk. Az egyik a megszorult adós örök gyűlölete hitelezője iránt, a másik a felületes kereszténység. A középkortól főleg a pénzvilágba szorított zsidóság jóformán egyetlen megélhetési forrása volt a kölcsönnyújtás. Ebből megélni csak úgy lehetett, ha a kölcsönt kamatra adták, s lejáratkor azt igyekeztek behajtani. Képzeltető, milyen ellenkezéssel szemben.

A felületes kereszténység ennél cifrább. Kétezer év nem volt elég ahhoz, hogy széles tömegek maradéktalanul elfogadják, és hétköznapjaikban gyakorolják a vallás tanait. Egyet azonban szilárdan hisznek, hogy Krisztust a zsidók feszítették keresztre. Az egész zsidó nép az egy szál Messiást. Elfeledkeznek arról, hogy az Istenember zsidó családba született, anyja zsidóként halt meg; tanítása a zsidóknak szólt, csak kereszthalála után kezdett szétterjedni a római birodalom területén ¹.

Túlságosan nagy falat a Biblia a hétköznapi olvasó számára. Olvasását a katolikus egyház eleve nem engedi fiatakorúak számára. Amit szabad, az az Újszövetség; ami magyarázattal is titokzatos és kegyetlen, az az Ószövetség. Pedig abban van a tízparancsolat!

Így válik ketté a társadalom keresztényekre és zsidókra. Tegyük hozzá: az egyszerűség kedvéért. Ez az egyszerűség gondolkodás- és ismeret-nélküliséget jelent. A gondolkodás és az ismeret hiánya előítéletet szül. Az előítéletből gyűlölet fakad, a gyűlöletből pedig mindaz, ami az elmúlt évszázadot olyan szörnyűségekkel terhelte meg, mint emberek tömeges elpusztítása csak azért, mert valamikor Dávid volt a királyuk.

¹ Az első keresztény közösségek még betartották a zsidó törvényeket (judaizmus). A szakítás a Templom lerombolása, Kr. u. 70. után következett be, amikor a papi rend elveszítette hatalmát. Addig a főpapokat tették felelőssé Jézus elítéléséért, az után a farizeusokat. Lásd Szent János evangéliumának első fogalmazását. Bruno Chanu—François Courdreau (összeáll.): A katolikusok hite. Budapest, [1993], 51—52. o.

A következőkben a fentiek illusztrálásaként mutatok be egy soproni (Lederer), illetve Sopronba települt (Hacker) családot, főként anya (Zelma, 90 éves) és lánya (Gertrud, 70 éves) visszaemlékezéseinek felhasználásával². A szöveg két szempontból is szerkesztett: a magnóba mondottakat témák szerint csoportosítottam, valamint igyekeztem írott szöveggé formálni a hevenyészetten megfogalmazott élő közléseket. Jegyzetekben hivatkozom azokra a forrásokra, amelyek megerősítik, vagy éppenséggel kiigazítják az állításokat. Anyagomat eredeti fényképek másolataival egészítettem ki.³

A lakompaki bíró.

Az Esterházy hercegi család birtokaira telepítette az északról menekülő habán iparosokat, mert korsóikkal gazdagították a vagyont.⁴ Hasznosnak találta azt is, hogy zsidók tevékenykedjenek falvaiban, miután Sopron városa kiűzte őket falai közül.⁵ Számukra ezért Lakompak vára⁶ — Kismarton városa⁷ és Nagymarton⁸ után — fontos helyé lépett elő.

Itt élt a Hacker család. Az ős, akivel történetünk kezdődik, Hacker Salamon. Kenyérkereső foglalkozásáról csak annyit tudunk, hogy a herceg szolgálatában állott. Népszerű ember lévén, bíróvá választották a herceg támogatásával. Bizonyára jól végezte feladatát, mert a háromévenként esedékes bíróválasztásokon ötször nyerte el ezt a tisztséget. Tizenöt év után is még őbenne bízott falu és földesúr, de hatodszorra már nem vállalkozott rá. Nem, mert felesége betegsége nagyon lesújtotta. A szerencsétlen asszony fél lábát amputálni kellett érszükülete miatt. Ennek hatása — az érzelmiéken túl — nyilván kiterjedt a háztartás vezetésére és a gyerekek nevelésére is.

Hacker Salamonra Zelma, a ma 90 éves unokája úgy emlékezik vissza, mint aki csodálatos ember volt. Képét megfestették és kifüggesztették a községházán. Ott maradhatott volna máig, ha az Anschluss után szemet nem szűrt volna a fajelmélet híveinek.

Gyermekeik messzire vetődtek, ám még az unokák sem feledkeztek meg arról, hogy honnan indultak el. Bizonyíték erre Zelma néni elbeszélése. Ők, a soproniak, sűrűn látogatták a lakompaki temetőt. Olyankor, amikor „hazajöttek”, futva hozta a hírt a falu apraja-nagyja: jönnek a Hacker Salamon unokái.

A falusi bíró lányai jól mentek férjhez. Fiai közül Ignác fogorvos, Adolf pedig nagykereskedő lett Bécsben. Vilmos a pékmesterséget tanulta ki és — még az első

² A magnófelvételek 2002. május 4-én és a következő napokban készültek, egyeztetésekkel. A zsidó neveket Zelma néni lánya, Gertrud kézírással írta le.

³ Lásd a Függeléket.

⁴ A habánok mint új-kereszténységet vallók (anabaptisták) északról menekültekként érkeztek a 17. században a mi vidékünkre. Lásd: Krisztinkovich Béla: Habán emlékek Sopronban és környékén. Soproni Szemle 1960, 221—232. o.

⁵ Sopronból 1526-ban (is) kiűzték a zsidókat, s a reformkorig be sem engedték őket. Az 1840-ben megjelent, a szab. kir. városokra vonatkozó rendelet értelmében be kellett engedniük őket, mégis igen vonakodva nyitottak kapuk előttük.

⁶ Ma Lackenbach, Burgenland.

⁷ Ma Eisenstadt, Burgenland tartomány fővárosa. Zsidó múzeummal és temetővel. A hercegi család várkastélya közismert.

⁸ Ma Mattersburg (Burgenland), 1926 előtt Mattersdorf volt, erős zsidó közösséggel.

világháború előtt — beköltözött Sopronba. Előbb a Templom utca 19.-be⁹, majd a Szent György utca 24. sz.¹⁰ alá. Nem csak zsidóknak, hanem keresztényeknek is sütöttek. Nagy volt a versengés: akkoriban több mint harminc pékmester gyúrta a kenyeret és a péksüteményt, segítőkkel és tanulókkal együtt.¹¹

Hacker Vilmos a város társadalmának megbecsült tagjaként halt meg agyvérzésben, 1927 februárjában¹². Vezető emberek gyászolták és nyilvánították részvétüket az özvegynek. Közöttük volt dr. Pekovits Artúr „rendőrkapitány”¹³ is.

A népszavazás és a soproni zsidók

A megbecsülés nemcsak a Hacker családnak szólt. A soproni zsidók a húszas években és a zsidótörvényekig békés polgári életet élhettek a városban. Ez annak is volt köszönhető, hogy az 1921. évi népszavazáskor az akkor kerek 2500 főnyi, javarészt németül is beszélő közösség majdnem maradéktalanul kiállt magyarsága mellett.¹⁴ Annak ellenére választották Magyarországot, hogy maga a bécsi zsidó hitközség elnöksége fordult felhívással hozzájuk, hogy Ausztria mellé állítsa őket. A megokolás igen egyszerű és logikus volt: nálunk addigra már lecsillapult a Tanácsköztársaság bukása után fellángolt zsidóellenesség és pogromhangulat, viszont Ausztriában éppen akkoriban erősödött meg az antiszemitizmus. Mi jót várhattak volna a zsidók, ha Sopron csatlakozik az osztrákokhoz?

⁹ Heimler Károly: Sopron topográfiaja. Sopron, 1936. a ház tulajdonosaként az ősi gazdapolgár családból származó Limberger Józsefet nevezi meg. Ez a Hajnóczy-ház, bejáratától jobbra középkori ajtónyílású kis (feladott) üzlettel. A 13. sz. ház tulajdonosa viszont özv. Hacker Mórné Hacker Fanni. 5 lakás van benne, fürdőszoba nélkül. Thirring Gusztáv: Sopron házai és háztulajdonosai 1734-től 1939-ig. Sopron, 1941. 13. o.-n: a 13. sz. ház tulajdonosai 1898.: Hacker Mór és neje Fanni, 1930. és 1939-ben is már az özvegyé. 142° a területe. A 19. sz. ház tulajdonosa az 1910-es metszetben Hacker Vilmos, 1920-tól Limberger József. (23. o.)

¹⁰ Kétemeletes műemlékház, Frankenburg Adolf emléktáblájával. 1935. december 31-én (a Heimler-könyv adatfelvételének lezárásakor) Lederer Mórné Wertheimer Berta a tulajdonosa, benne 5 lakás van, 12 szobával, de csak egy fürdőszobával. Ez Lederer Zsigmondéké, két utcai szobával és udvari szobákkal, konyhával és — a fürdőbelen kívül — régebbi folyosói végével. A házat 38-an lakják. Thirring 13. o.: 1910.: dr. Rátz Ottó, 1920.: Lederer Zsigmond, 1930.: Lederer Zsigmond és neje Nussbaum Emilia, magánzó a tulajdonos, 1930-ban és 1939-ben Lederer Mórné Wertheimer Berté a 91°-ból 87°.

¹¹ Az Oedenburger Zeitung 1921. november 13-i számának statisztikája szerint 37 pékmester dolgozik a városban 25 segítővel és 30 tanulóval. A Sopron szab. kir. város „Civitas Fidelissima” és Sopronvármegye Címtára. Sopron [1930] kimutatásában a helybeli 40 pék között van Hacker Vilmos, a Templom u. 19-ben (275. o.) Sopron lakosainak száma 1930-ban: 35 895 (2752 házban), ebből 1885 a zsidó. Közülük 1801-et tereltek gettóba, a többi valószínűleg munkaszolgálatos volt 1944-ben.

¹² A Gergely-naptár szerinti pontos napot nem tudják.

¹³ Az Újteleki u. 43.-ban lakó dr. Pekovits Artúr aljegyzőként a polgármesteri hivatalban a IV. ügyosztályhoz van beosztva. Ide tartoznak az illetőségi és az állampolgársági ügyek (148. o.). Halász H. Imre könyve szerint 1896-ban született, 1922-ben választották meg III. o. aljegyzővé. Rendőri büntetőbíró is volt., de rendőrkapitányi címről nem tudok.

¹⁴ Horváth Zoltán: „Civitas Fidelissima.” In: Turbuly Éva (szerk.): „Magyarok maradtunk” 1921—1996. (Konferencia a soproni népszavazásról Sopron, 1996. december 12.) Soproni Szemle kiadványai Új sorozat 20. A 45. o.-n: „A soproni 2460 lélekszámú zsidóság Magyarországra szavaz — nyilatkozott a rabbi —, mert szerinte üldözésük Magyarországon csökkenőben van, viszont Ausztriában a baloldal visszaszorításával emelkedni fog. Véleményüket a bécsi rabbi felhívására sem változtatták meg. Ismeretes, hogy az ortodox hitűek hűségnyilatkozatot is tettek.” A bécsi zsidók felhívásának fotója a Soproni Szemle 1971, 337. o.-n látható, Fogarassy László: A soproni népszavazás c. cikkének illusztrációjaként. Sem a felhívásban, sem Fogarassy szövegében nem szerepel a főrabbi.

A Hacker-pékség

„Édesapám nagyon sokat dolgozott, a pékségben akkor nem voltak gépek, mindent kézzel kellett csinálni és mi, a gyerekek is mind dolgoztunk édesapámmal együtt. Én is már 8 éves koromban segítettem a pékségben” — idézi fel Zelma, Gertrud anyja a múltat. A pékség természeténél fogva a munka főleg éjszakára esett, ezért a gyerekek örökké álmosak voltak. (Később tiltották az éjszakai munkát, különösen a gyerekekét, de a helybeli pékek ebbe nehezen nyugodtak bele¹⁵.) Nyilván sokszor ismétlődő jelenet rögzült az emlékezetben, mikor az édesanya — az emeleti lakásból lejöve a műhelybe — váltotta a lányát hajnalok hajnalán: „Anyám lejött, még három-négy óra, le tudsz feküdni fél hatig, a zsömlekihordásig.” Mehetett aludni.

„Nagyon sokat dolgoztunk, de valamennyien nagyon rendesek és becsületesek voltunk.” Azért a kultúra sem szorult ki az életükből. „Volt bérletünk az Operába, Bécsbe. Apánk minden hónapban elvitt minket oda. Az autóbusz a Pannónia előtt indult reggel öt órakor. Reineckernek hívták a sofőrt. Nagy baj volt velem, mert nem bírtam a buszon utazást. Sokszor hányingerem volt.” — Fräulein Hacker, ihre Sacke — nyújtotta át neki legközelebb a figyelmes sofőr az erre a célra szolgáló zacskót¹⁶.

Akkor is tetszett, most már megint tetszik neki Wagner. (Tudni való, hogy a német mondavilágot feldolgozó zeneszerző utóéletét nagyon megterhelte a nácik ősgermán-imádata és az, hogy Hitlernek Wagner kedvence volt. Izraelben most kísérleteznek műveinek játszásával, váltakozó sikerrel.) Hosszúak voltak az előadások, közben olyan szünettel, hogy idő legyen a vacsorázásra. Itthon is jártak hangversenyekre, a Kaszinóba¹⁷.

Zelma: „Édesapám meghalt, édesanyám súlyos betegen maradt itt, négy lánnal és két fiúval. És édesanyám férjhez adta négy lányát két és fél év alatt. Matild és Friderika a bécsi Grün testvérekhez, Hermannhoz és Josefhez, Szidónia Weltlinger Mórhoz ment nőül. Berendezést, mindent adott hozzá, ezeket természetesen magunk kerestük meg. Nem tartottunk segédet (Gertrud szerint volt egy segédük), mi magunk dolgoztunk a pékségben és így tudtuk megspórolni a pénzt. Megkaptuk a berendezést a szoba-konyhához, az edényeket. Még az ablakon lógó gombostűs szívet is. A varrógépet, mindent.” Vagyis a teljes stafírungot. Még akkor is, ha szoba-konyhás lakások felszereléséről volt szó, nagy teljesítmény két és fél év alatt. Fényt vet arra, hogy mennyi lehetett a pékség jövedelme.

Zelma: „Édesanyám 33 februárjában¹⁸ halt meg, akkor voltam Gertivel állapotos, a hatodik hónapban. Nyugodjék békében. Itt fekszenek Sopronban.¹⁹ Kettős sírkövük volt. Édesanyám soha sem ment ki a temetőbe édesapám sírjához. Ő tényleg gyászolt. Nem bírta elviselni, hogy a férje meghalt. Édesanyámnak csodálatos hangja volt, és nagyon szeretett énekelni, de ezután soha többet nem énekelt. És azt

¹⁵ Lásd az Oedenburger Zeitung 1921. november—decemberi számait.

¹⁶ Valószínűleg az osztrák zsidó Barry-cég buszáról van szó. Bécs és Sopron között közlekedtette járatait 1938-ig. Lovas Gyula: Autóbuszok Sopron utcáin. II. rész. Soproni Szemle 1970, 167. o.

¹⁷ Itt tartották a Soproni Zeneegyesület bérleti hangversenyeit. Szimfonikus zenekari és szólóestek voltak ismétlődő rendszerességgel. 1942-től Magyar Művelődés Háza. Csátkai Endre: A soproni képzőművészet és zenei művelődés története 1848—1948. Sopron, 1961.

¹⁸ Napra pontos dátumot most sem tudnak adni, a zsidó időszámítás eltérése miatt.

¹⁹ A neológ zsidó temetőben, Tómalom u.

mondta nekünk: — Ti lányok kaptok férjet, ti fiúk kaptok feleséget, de én Hackerné maradok.”

Zelma: „Én a polgáriba²⁰ jártam, nem a felső-leányiskolába²¹. Azért nem oda, mert ott sokat kell tanulni — mondta apám —, neked pedig dolgoznod kell. Jól tanultam. Apám megkövetelte, hogy jól tanuljak. A bizonyítványom nem lehet akármilyen. Az szégyen lenne. Igaza volt. Ott abban az iskolában voltunk nyolcan zsidó lányok. Sohasem tudtam, hogy zsidó vagyok. Minden felekezetnek voltak ugyan hittan-tanárai, de mi bent maradtunk az osztályban. Szépen csendben maradtunk. És hallgattuk a katolikus papot. A papok szerint a zsidók feszítették keresztre Jézust. 68-ban volt a II. zsinat. Nem a zsidók, hanem a rómaiak feszítették keresztre, mondta akkor a pápa, I. Pál.”²²

Zelma: „Nálunk pedig Serédi Jusztinián²³ volt az első, aki aláírta a zsidótörvényt. Nyugodtan mondhatta volna, hogy nem. Vannak azért katolikus papok, akik reálsan látják a kérdést. Ezért becsülöm a mostani pannonhalmi apátot, Várszegi Asztrikot. Különben soproni. A Városházával szemben, a Storno-házban volt az apjának cipészboltja.”

Kiemelik még az átlagból a reális világnézetű Papp Kálmán városplébánost, későbbi győri püspököt és Bűrchner Lászlót, a Szent György-plébánia prépost-plébánosát. Az evangélikus Ziermann lelkész rendszeresen sétált Pollák Miksa rabival a Belváros utcáin, teológiai kérdésekről beszélgetve. Előttük az asszonyok.²⁴

Zelma: „Én hozzámentem egy nagyon jó családhoz, a Lederer családhoz, amely Sopronban nagyon jó, előkelő család volt. Patrícus család, mint a keresztényeknél.”

A nagyapa, Lederer Zsigmond, gyerekeivel együtt még az első világháború előtt költözött be Gyirótról Sopronba. — Nagyon gazdagok voltak — mondja Gertrud.

„A Várkerületen, a Torna utca—Ezüst utca közötti házban laktak.²⁵” Ebben a nagy épületben Gertrud szerint a Lederer-unokatestvérek laktak. A Szent György

²⁰ A Soproni m. kir. állami polgári leányiskola értesítője 1926—1927. évre szerint a IV. (utolsó) osztály jó rendű tanulója Hacker Zelma. Osztályfőnöke az igazgatónak, Csuppay Lajosnak a felesége (Szakács Irén). Az iskola a Fövényverem 21. sz. alatt működött. A diákok között osztályok szerint 7, 10, 7, 8 volt a zsidó, összesen 32.

²¹ A felső-leányiskola, később leánygimnázium, majd József Attila Gimnázium. Ma a Nyugat-Magyarországi Egyetemé. Deák tér 32.

²² I. Pál pápa 757-től 767-ig uralkodott, de zsinatot nem tartott. Vitája volt a keleti püspökökkel a szentképek engedélyezése vagy tiltása körül. Utólag Gertrud már II. János pápát mond.

²³ Serédi Jusztinián 1884—1945., 1927-től esztergomi érsek, hercegprímás, bíboros, a magyarországi katolikus egyház legfőbb méltósága.

²⁴ Papp Kálmán 1886-ban, dr. Bűrchner László 1889-ben, Ziermann Lajos 1874-ben született. Lásd Halász H. Imre: Soproni és Sopronmegyei Fejek. Sopron, 1930. Pollák Miksa (írófia Pap Károly) Beled, 1868—Auschwitz 1944. július 8. A neológ zsidók választott főrabija, igen tudós ember, jó szónok, több könyv szerzője. Lásd Grüll Tibor: Arcképvázlat Pollák Miksáról és Pap Károlyról. Soproni Szemle 1995, 79—87. o.

²⁵ Heimler szerint 1935-ben a 88. sz. alatti kétemeletes, hatalmas ház, sarkán kőoroszlánnal, dr. Lederer Manó, Leó és József tulajdona, 8 lakással, 7 fürdőszobával, 23 szobával, 21 lakóval. A Torna utca felől ez volt ott a 2. sz., az Ötvös (Ezüst) utca felől az 1. sz. Ma csak a Várkerületi kapu mellett van számozása, mégpedig a 79. Logikus, mert csak ez az egy bejárata van. Thirring: 1920. és 1930.: Lederer Miksa Sándor textilkereskedő. A Címtár szerint az üzlet: Lederer testvérek rőfösárukereskedés (277. o.). Dr. Lederer Manó ügyvéd volt. Irodája: Várkerület 6. sz. Lásd Címtár 111. o.

utca 24. sz. alatti műemlék házban született Lederer Zsigmond Henrik nevű fia (zsidó nevén: Cvi Ben Pinhász), Hacker Zelma férje, a gyerekek közül a legifjabb.

Lánya, Gertrud, így emlékezik vissza a családra: „Különben a Ledererek nagyon okos társaság volt. 13 élő testvér! 23 év volt a különbség a legidősebb és a legfiatalabb között. A fiúk egyetemre jártak, mindegyiknek előtte mesterséget kellett tanulni. Mert Lederer Zsigmondnak, a nagyapának az volt az elképzelése, hogy valaminek a kézben is kell lenni. Sohse lehet tudni, hogy mikor lesz szükség rá.”

Az első világháború éveiben a fiúk katonának mentek. József elesett a Piave folyó csataterén 1918-ban; Triesztben van eltemetve. Az anya, hogy katonafiainak szabadságot szerezzen, hadikölcsön-kötvényeket vett (bizonyos mennyiségért cserébe a katona szabadnapot kapott). Az erőn felül vásárolt kötvények a háború után elértéktelenedtek, ezért a szorgalmas munkával szerzett vagyont el kellett adni, csak a Szent György utcai ház maradt a tulajdonukban.

Gertrud: „És a másik az, hogy valcolni²⁶ kell. Minden gyerek külföldön tanult. Ja és a 13 gyermek apja pénzt nem adott a tanuláshoz.” — Tanulásra pénzt? — ki halott ilyet — nevet. „És mindegyik megszolgált a szükségeset. Apám (Henrik), Grazban I. osztályú profi labdarúgóként kereste a kenyerét. Amikor hazajött, beállt a SFAC-ba kapusnak²⁷. (Itt már csak amatőr volt.)”

„Apám legidősebb bátyja (Sándor) Angliában végzett. Ott is dolgozott, méghozzá bankban. Kitért az első világháború. Mivel magyar állampolgár volt, Man szigetére deportálták, vagyis akkori szóval: internálták.”

„Úgyhogy mindegyik máshol végzett egyetemet. Furcsa család, de mind okosak voltak és életrevalók. Mindegyiknek ipar volt a kezében, apuka asztalos volt. És mindegyik diplomát szerzett, és megállta a helyét. Mindegyik több nyelven beszélt. Apukám, amikor könyvtárba ment, vagy könyvet vett, akkor mindig egy franciát is tett a német mellé. Mert nagyon jól beszélt franciául. Azt hiszem, ezt nevezték polgári családnak, ugye?”

A senki földje asszonya

[Gertrudtól kérdezem, hogy ki volt az az asszony, akiről édesanyja beszélt, és akit a senki földjéről kellett behozni?] „Ez a nőrokon anyám nővére. Matild volt az igazi neve, de mi Tildának hívtuk. Bécsbe ment férjhez, egy Grün Hermann nevezetű szabóhoz. Ő igen jó nevű szabó volt Bécsben, nagy műhellyel, húszegynéhány segéddel. Nagyon jól éltek. Egy lányuk volt és egy fiuk. Fialabbak voltak nálam, és nem tudom, hogy az Anschluss, vagy inkább a Kristályéjszaka²⁸ után (gyerek voltam, nem emlékszem pontosan) kaptunk egy értesítést, hogy ők a senki földjén

²⁶ Valcolásnak hívták a korábbi századokban az iparos-legények vándorútjait. Rendszerint gyalog járták be Európa tájait, s álltak be dolgozni idegenben, hogy szakmájukban mesterfokú tudást szerezzenek.

²⁷ A Soproni Football és Atlétikai Club az 1900. június 2—6. között a Papréti Tornacsarnok mellett zajlott VI. Országos Tornaszövetségi ünnepély után nem sokkal alakult. Akkor ugyanis idegenek bemutatót tartottak, s ettől fellelkesültek a helyi sportbarátok. Pályájuk az Anger-réten épült meg. Mühl Nándor: A Soproni Football és Athletikai Club 25 éves fennállásának története. Sopron, 1925. Közismerten sok zsidó sportolója és támogatója volt.

²⁸ Ausztria német megszállása 1938. március 12-én kezdődött. A Birodalmi Kristályéjszakán 1938. szeptember 9-ről 10-re virradón a nácik akciót indítottak a zsidók ellen Németország-szerte. Több mint 250 zsinagógát gyújtottak föl, lakásokat, üzleteket fosztottak ki, s vittek 25 000 embert Dachaubá, koncentrációs táborba. Ezzel kezdték a zsidókkal való radikális leszámolást. Dachaubá Ausztriából az első 150 zsidót 1938. április 1-jén hurcolták el.

vannak. Édesapám kiment értük, behozta, és akkor kaptak három nap ideiglenes itt-tartózkodásra engedélyt.”²⁹

Grünék terve a következő volt: mivel ez a bizonyos Hermann Csehszlovákiában született (íme az Osztrák—Magyar Monarchiabeli keveredés), elmegy Prágába, hogy cseh állampolgárságát elintézzze, és hogy oda áttelepüljön a családjával. El is ment, feleségét és gyerekeit pedig addig Sopronba küldte, a rokonokhoz. A terv megvalósításához azonban három nap kevés, jóval hosszabb időre volt szükségük. „Ezért Édesanyám bement a rendőrkapitányhoz és kérte, hogy szeretné egy pár nappal meghosszabbíttatni az itt-tartózkodási engedélyt. Ott elmondta és elsírta a bánatát. Pekovits kérdezte, hogy mennyi időt kér, mire anyám azt mondta: három hónapot. A rendőrkapitány válasza az volt: — Aláírom, de meg kell mondani magának, hogy magának is evés közben jön meg az étvágya.”

„Ez a három hónap elég volt arra, hogy a nagybátyám elintézzze a csehszlovák állampolgárságot, és elismertesse a házasságát. Nem sokáig örvendhettek, mert Hitler bevonult Csehszlovákiába.”³⁰

Gertrudnak erről jut eszébe a következő: „Nagyon érdekes eset volt, s ez is mutatja azt, hogy milyen furcsa a világ és mennyire nem lehet egyértelműen megítélni az embereket. Ahol ők [Grünék] laktak Bécsben, ott a házmester kimondottan fasiszta volt. De nagyon szerette őket és különösen a gyerekeket. Grünék egy pénteki napon utaztak el, és a házmester eljött vasárnap meglátogatni őket. Meghallotta, hogy elmentek és már nem tud találkozni velük és elbúcsúzni tőlük. Erre leborult az asztalra és úgy zokogott.”

„Különbén ennek a nagynénémnek és nagybátyámnak az élete nagyon érdekesen alakult. Elmenekültek Prágából Belgiumba, oda is elment utánuk Hitler ³¹. Majd akkor egy Frussula nevű hajó kapitányával több száz zsidó megegyezett, hogy nagy pénzért kiviszi őket Palesztinába. Na most ez egy kalózhajó volt és kapitánya kalóz. Modern értelemben véve a kalózkodást. Aki addig nem vitte őket partközelségbe, míg az utolsó fillérüket, ékszereiket meg nem szerezte tőlük. Úgyhogy briliáns-gyűrűket adtak neki egy pohár vízért.”

„Közben a hajón a patkányok úgy elszaporodtak, hogy miattuk csak a fedélzetten tudtak létezni. Ráadásul kitört közöttük valamilyen járvány és bár már kikötött volna ez a hajóskapitány bármelyik kikötőben, de sehol nem engedték kikötni. Valahogy Szíria partjaihoz kerültek, ami akkor francia gyarmat volt ³², és a franciák, nem lehet tudni, milyen okuk lehetett rá, hadifogságba ejtették a hajót. Így kerültek Szíriába, hadifogolytáborba. Onnan a Hagana ³³ szabadította ki őket és vitte át

²⁹ A magyar zsidótörvények: 1938: XV. tc. a különböző foglalkozásokon belüli zsidó számarányról, 1939:IV. tc. egyéb korlátozások, 1941:XV. tc., az ún. fajvédelmi törvény.

³⁰ 1939. március 15-én alakult meg a Cseh—Morva Protektorátus, s ezzel Hitler megszüntette Csehszlovákiát. Egy nappal előbb vált „függetlenné” Szlovákia.

³¹ Belgiumot a németek 1940 májusában foglalták el. A megszállt területek zsidóságának összegyűjtését 1943-ban kezdték el a németek.

³² Szíria és Libanon igazgatási jogát Franciaország a Népszövetség megbízásából gyakorolta 1920—1941. Szíria önálló lett 1946. április 17.

³³ A Hagana nevű cionista katonai földalatti szervezet 1920-ban alakult Palesztinában, a zsidók megvédésére az arabok ellen. Ebből fejlődött ki a mai izraeli hadsereg.

Palesztinába, ahol aztán nemsokára megint belekerültek a háború kellős közepébe³⁴. Hát ez a zsidó élet.”

Húzd meg a copfomat, megdoblak kenyérral

Gertrud: „Nagyszüleimnek volt egy házuk a Szent György utca 24-ben. Ott lakott a Lederer családnak a nagy része. De itt volt anyai rész is, mert az apukám egyik nővérét elvette feleségül az anyukám bátyja. És hát ők is ott laktak. A P. Müller utca 8.-ban lakott apukám legidősebb bátyja és ő, a legfiatalabb (családjával), mert ők együtt dolgoztak. (Ez a régiségkereskedés.) Apukám legidősebb bátyját (Sándort) mindig nagyapámnak néztük, mert 23 év volt a különbség közte és apám (Henrik) között.³⁵ Ráadásul szakállt hordott, ami tovább öregítette. Nem azt a bizonyos zsidó szakállt, hanem nagyon szép, kerek, elegánsat.”

„Most a Szent György utcai házban elég sok unokatestvérem lakott. És gyakran mentem át hozzájuk. A mellettük lévő házban a házmesterék nagy fasiszták, hitlerjugendek stb. voltak. A gyerekek is. És mindig meglestek és meghúzogatták a copfjaimat, mert akkor copf nélkül lánygyermeket nem lehetett elképzelni.”

„Most irtó érdekes, hogy amikor hazajöttem Sopronba és semmi bosszúállás nem volt bennem, de ezt a két gyereket — az egyik lány volt, a másik fiú —, elképzeltem, hogy meg fogom leckéztetni: most mutassátok meg, hogy milyenek vagytok. El is mentem. Borzalmas, milyen nyomorúság fogadott. Nem maradt más hátra, mint hazamentem és kenyeret vittem nekik.”

Régiségkereskedők

„A P. Müller-házban volt a régiségüzlet. Rosenstingl volt kiírva, de a cégtulajdonos Lederer Sándor. (Felesége Rosenstingl-lány.)³⁶

Az ősi Sopron megyei nemzetségek között olvasható több adat a családról. Sándor Malomházán született 1886-ban, felesége Nussbaum Emilia. Nagyszülők Henrik és Eipelstock Eszter, illetve Nussbaum Simon és Tauber Cecilia. 120 évre visszamenőleg ismerik a családfát, de valószínű, hogy még régebbiek. Sándor a soproni bencésekhez járt, majd a bécsi kereskedelmi főiskolán abszolvált 1908-ban. Bécsben dolgozott, majd Berlinbe ment a bankszakmába, onnan Londonba. A világháborút is Angliában vészelte át. (A könyv nem tud az internálásról.) 1919-ben lett tulajdonosa a soproni Rosenstingl-cégnek. 1920-ban kötött házasságot Rosenstingl Josefával. Gyermekük: József, René, Gabriella.³⁷

„Tudniillik a Rosenstinglék neves régiségkereskedők voltak. Nemcsak Sopronban, hanem Győrben, Miskolcon, Budapesten, Bécsben. Fényűző villájuk volt Szombathelyen. Nagy tudós volt az öreg, valóságos élő lexikon. Ha csak messziről nézett

³⁴ Izrael állam függetlenségét 1948. május 17-én kiáltották ki. Attól kezdve több háború az arabok ellen (1949, 1956, 1967, 1973).

³⁵ Címtár 111. o.: Lederer Sándor a Soproni neológ izraelita hitközség (Templom u. 23.) elöljáróságának tagja, a Chevra Kadisa (szent temetkezési egyesület) elnöke.

³⁶ A Címtár 277. o.-án: Rosenstingl József cég (Lederer Sándor) Várkerület 115., Telefon: 444. Volt még egy régiségkereskedés a városban (özv. Glaser, Torna u. 2.) Thirring a sarokházat a Várkerület 127. számmal jelöli. Müller Paulin utcai homlokzata a 8. számot kapta. Tulajdonosa Müller Paulin nagykereskedő 1885., 1898., Sándorffy Antalné 1910., utána 1920-tól a városé mint alapítványi ház (358°, ebből 268° bástya és kert a korábbi években).

³⁷ Horváth László újságíró, felesége Lederer-lány, szerkesztette Ősi sopronmegyei nemzetségek. Sopron, 1940. c. könyvében, a 459. o.-n van szó Lederer Sándorról. Valamit a szerzőről: az újságíró pártolta Joós Sándor parasztköltőt. A zsidótörvények idején Budapestre költöztek.

rá a tárgyra, már tudta, hogy antik-e. Hogy ezek a Rosenstinglék hogyan pusztultak el? Két lányukkal (Elza és Vilma) együtt, akik otthon voltak, nem voltak férjnél.”

Egy magas rangú SS-tisztet szállásoltak be hozzájuk. Látszólag jó kapcsolatba kerültek egymással. A tiszt társalgott velük, könyveiket olvasta. Egyszer aztán felajánlotta: adják oda neki az ékszereiket, ő átjuttatja Svájcba, ahonnan majd visszakapják. A két lányt pedig elviszi a budapesti gettóba, ahol nagyobb biztonságban vannak. „Ezért csak csekélységet fogadott el, mondván, mert olyan jó üzleti kapcsolatban voltak mindig. Erre mit sem sejtve odaadták az ékszereiket. A katonatiszt pedig a Gestapo kezére adta a két lányt, akiket halálra kínoztak.” Az öregek sorsáról nem tudnak biztosat, Zelma és Gertrud, csak azt, hogy nem kerültek vissza élve.

A sárga csillag

Gertrud: „Én itt, Sopronban, 1944-ben magánúton elvégezhettem a polgárit³⁸, le is vizsgáztam belőle. Szeretném megemlíteni, hogy ez is egy csodálatos élmény volt, idézőjelben, mert beültem a tanterembe vizsgázni, s az első szabad helyre letelepedtem. A tanárnő megjegyezte, hogy aki meg van jelölve, nem ülhet az első sorba. A megjelölés a sárga csillag³⁹ volt.”

„Mikor elindultam, esős idő volt reggel, pulóver volt rajtam és a pulóveren a sárga csillag. Most vagy az idő melegedett föl, vagy a példák melegítettek, amelyeket meg kellett oldani, levettem a pulóveremet, s a ruhámon nem volt sárga csillag. A tanárnő egyből rámszólt: ha nincs rajtam a sárga csillag, akkor vegyem föl a pulóvert.”

„No ez a tanárnő⁴⁰ később is a polgáriban tanított és én párszor összefutottam vele. Én sohse tértem ki az útjából. Ha nem akart nekem jönni, neki kellett kikerülnie engem. Mert az volt a véleményem, hogy egy tizenegy éves gyerekkel ezt tenni, nem volt benn a nagy kalapban. Nyilván önként és dalolva tette.”

Gettóba a zsidókkal!

Sopronban — egy Ötvös utcai házhoz kívül — az Új utcában jelölték ki 1944. június 1-jén a gettót, láncsal elzárva, s befalazott átjárókkal a szomszédok felé és a Papréten.⁴¹ Az utóbbit a Füredi-ház végében, 3 méteres palánkkal. Füredi Oszkár építész anyja zsidó volt, de azért elérte, hogy a Várkerület felé eső házrészben lakhasson. E mögött volt a híres, szép kertje, kerti házzal. Lenyúlt egészen a Paprétig. (Füredi a deportálás előtt Brennbergben, a bányászoknál talált menedéket. Kertjéből mára csak néhány fa maradt és a keresztben húzódó sétány neve.)

— Az egyik gettónak a Füredi-ház Paprétre nyúló végében volt a bedeszkázott kapuja — emlékezik vissza Zelma néni. A barátnőjéhez mentek oda a P. Müller utca

³⁸ A Fövényverem 21. sz. alatti iskolában, ahová édesanyja járt. Érdekesség: az iskola 218/1942. sz. rendelkezése szerint a zsidó tanulók felmentést kaptak a szombati írás alól.

³⁹ A hatágú Dávid-csillag viselése a bal mellen 1944. április 5-től vált kötelezővé. Aki nem varrta föl, azt 10 napi fogházra ítélték. Soproni Hirlap 1944. április 6.

⁴⁰ Printz Erzsébet (Elza), dr. Printz Ferenc városi tanácsosnak, a Soproni Városszépítő Egyesület egykori elnökének a lánya, mennyiségtant és természettudományt tanít 1943-ban már 28 éve, ebből a polgáriban 7 éve. A MANSZ, a Katolikus Nőszövetség, a Vöröskereszt, a Városszépítő Egyesület és a Magyar Élet Pártja tagja.

⁴¹ Lásd Horváth Zoltán: Soprontól Auschwitzig. Soproni Szemle 1995, 38—46. o.

8.-ból. (Férje akkor már munkaszolgálatos volt.⁴²) Tudták, hogy el fogják vinni őket, ezért már össze voltak csomagolva. „Június 29-én a csendőrök kiadták a parancsot: öt perc múlva mindenki élve vagy halva, vagy darabokban az utcán legyen, a kulcs a lakásajtóban marad.”

Gertrud folytatja: „Valóban, a kulcsot benn kellett hagyni a zárban. Onnan a Paprétre vittek le június 29-én reggel 5 körül. A nagy fák alatt leültünk szépen. A Schischa-ház⁴³ a sarkon egy emeletes ház, most kávézó van ott, mellette lévő házban volt egy bizottság, ahova be kellett menni, mert akkor már nem lehetett semmi ékszerünk sem. Május 10-én kellett vinni az ékszereket a Pénzügyi palotába⁴⁴ és a (vagyoni) leltárt. Megtartani csak az órát és a jegygyűrűt szabadott és 50 P-t. De itt már azt sem szabadott. Itt a motozásnál elvették az órát, a jegygyűrűt és a pengőt. És ami megtetszett nekik, ami a hátizsákban volt. Éntőlem például egy doboz Stühmer-csokoládét, amit ott előttünk kínáltak el egymásnak és megették.”

(Erről jut eszébe Gertrudnak, hogy milyen rendes volt velük a Stühmer-lerakat eladónője. Magas, szőke, igazi úriasszony. Valahányszor bementek a boltba, a pult alól adott el nekik csokoládét. Nemcsak azért volt ez nagy szó, mert a csokoládé akkor már ritkaságnak számított, hanem azért is, mert rossz pontot szerzett magának azzal, hogy zsidókat szolgált ki.)

„Közben a csendőrök onnan vitték el kihallgatásra, és hozták vissza azokat az embereket, akiknek szerintük több vagyonuk kellett, hogy legyen, mint amennyit bevallottak. Valóban voltak olyan keresztények, akik részben jóindulatból, részben kapzsiságból titokban elfogadtak zsidó vagyontárgyakat, gondolok pénzre, ékszerre, ezüstre, bármire. Akikről nem hitték el, hogy mindent bevallottak, elvitték, bevitték őket a csendőrségre. Láttam, amikor hozták vissza őket bilincsbe verve és jól megverve.”

„Nekünk, amink volt, azt részben leadtuk, részben a házban adtuk oda valakinek. A P. Müller u. 8., ahol laktunk, az a ház a herceg Esterházyé volt és azoknak volt egy egész kis üzletük, vadat, meg ilyen dolgokat árultak⁴⁵. Annak az egyik eladónője, egy Bummerné nevezetű, akinek a férje az egyik legnagyobb SS volt itt Sopronban és azt mondta nekünk, neki nyugodtan adhatunk bármit, mert őrájuk senki sem fog gondolni, hogy zsidóktól elfogadnak. Úgyhogy az édesanyám adott oda ékszereket neki, egy brilliáns függőt, azt hiszem, mást nem. Könyveinket pedig arra használtuk fel, hogy irodalmi fürdőt vettünk ki: elégettük azokat a fürdőszoba kályhában. Május-június volt. A többi holminkat meg otthagytuk.”

Bableves a fürdőkádban

Gertrud: „És amikor végeztek ezzel a motozással, sorba állítottak minket és a Paprétről végigvittek a városon. A Menzáig vittek ki minket.⁴⁶ Velünk szemben volt a

⁴² Zsidók a kisegítő munkaszolgálatba a 1942: XI. tc. szerint kerültek. Lásd Szita Szabolcs: Halálérőd.

⁴³ Schischa Simon háza a Paprét 10. sz. alatti, a 12—14. sz. telken lévő ortodox zsinagóga szomszédja.

⁴⁴ Erzsébet u. 9. A háború után az MSZMP székháza, ma kollégium.

⁴⁵ A Hátsókapu 8. (volt Müller Paulin u. 8.) ház Müller Paulin 19. századi nagykereskedő alapítványi háza, nem volt Esterházy-tulajdon. A hercegi hitbizománynak viszont valóban volt ott húsboltja.

⁴⁶ A köznapi nyelven Menza-épület vagy Kollégium félig kész egyetemi épület volt, a Jacobi Szivarkapapírgyár helyén, a Nándor fasoron, a mai Ady Endre út 5. sz. alatt.

Raffenspergerék kertészete⁴⁷. Nagyon rendesek voltak: amit tudtak becsempészni, bedobálni, zöldséget, ilyenfélét, megtették. Na most itt elhelyezkedtünk. A kosztolást úgy oldották meg, hogy fürdőkádakat hoztak a zsidó lakásokból, és azokban főztek borsót, babot, meg ilyet. A jó dolgokat nem.”

„Ami számunkra döbbenetes volt, amint vittek minket az úton, emberek álltak az út szélén és nagyon élveztek, úgyhogy amikor én most bent voltam a Nyugati Kapu szerkesztőségében, egy ősz ember mondta nekem, hogy a zsidók tehetnek mindenről. [Az eset nem éppen objektív leírása az újság 2002. május 10-i számának Tizenkét dühös asszony című szösszenetében található.] Eszembe jutott, hogy tehetünk róla, mert ezek után, hogy röhögve nézték, hogy elvisznek minket, azt hittük, hogy ezek közül az emberek közül megváltoztak annyian és annyira, hogy nem fogunk ilyen hangokat hallani. Meg annyiban érezzük bűnösnek magunkat, hogy őseink azt a tízparancsolatot szerkesztették, amelyet néha nehéz betartani és ezért kell gyűlölni bennünket. De különben számomra ez az út felért a Kálváriával.”⁴⁸

Lekésett mentesítő vonat

Gertrud: „Na most ott voltunk, én gyerek voltam. Azt tudtuk, hogy onnan elvisznek, hallottunk Auschwitzról,⁴⁹ hallottunk minden ilyenről, és azt is hallottuk, hogy éjszaka szoktak bevagonírozni és légiriadót szoktak elrendelni, hogy ne legyenek tanúk. Úgyhogy minden éjjel, amikor légiriadó volt, akkor én ottan — villany nem volt — elkezdtem fűzőgetni a cipőmet, meg öltözködni, hogy most indulunk. Ezek voltak az éjszakáink. Nappal meg sorba álltunk, hol ebédért, hol reggeliért, hol vízért (egy részét ivásra, egy részét mosdásra félretéve), mert mindent csak adagolva és nagyon keveset adtak. És még az is megtörtént, hogy onnan is cipeltek el embereket verni és vagyont bevallani, ami nagyon kellemetlen lehetett, mert volt, aki tényleg mindent bevallott, az honnan vegye, vagy akinek valaki szívességet tett és átvette vagyontárgyait, annak az életét tegye tönkre? Tehát mindenféleképpen hallgatni kellett.”⁵⁰

„És egy szép nap SS-tisztek jelentek meg és felolvastak egy csomó nevet (ez a Menzában volt) köztük a mienkét is, és nem sejtettük, hogy ebből mi fog kialakulni. Apám 1927 óta szociáldemokrata volt, a többieknek viszont abszolút semmi közük nem volt ahhoz. Mi egy pillanatra azt gondoltuk, hogy plusz bűnünk azon felül, hogy zsidók vagyunk, még ez is. De rajta volt a listán a rabbi, a hitközségi elnök, meg ilyen — idézőjelben — előkelőségek, így aztán kiesett ez a vonal.”

„Amint később kiderült, az úgynevezett Kasztner-csoport volt a lista összeállítója. Nem hallott a Kasztneréről? Akit bosszúból meggyilkoltak, lelőttek az utcán Tel Avivban, aki egyezséget kötött a németekkel, az akkor Palesztinában élő cionisták és a Hagana nevében, ugye akiknek volt, azok adtak nem tudom én mennyi

⁴⁷ A Raffensperger-kertészeti (ma aluljáró) tulajdonosa R. Nepomuk János (1877—1957) volt. Németh Lajosné: Adalékok egy régi soproni kertész-család történetéhez. Soproni Szemle 1998, 184—187. o.

⁴⁸ Az út leírását lásd még Németh Alajos: Sopron könnyes-véres dátumai. Sopron, [1993]. Szerinte voltak megdöbbenet és együttérző keresztények. Ezt írja Horváth Zoltán: Soprontól Auschwitzig c. tanulmányában is. Szita Szabolcs: Halálerőd. Budapest, 1989. a szélsőjobboldaliak túlkapásairól.

⁴⁹ Komoróczy Géza (szerk.): A zsidó Budapest. Emlékek, szertartások, történelem. Budapest, 1995. szerint 1944 júniusában már tudhattak a megsemmisítő táborokról.

⁵⁰ A vallatások a Zsidó Aggok Házának pincéjében történtek (Múzeum u., ma Csatkai Endre u. 6., a Geodéziai és Geofizikai Intézet melléképülete) Soproni Hírlap 1944. június 1., 14., 16—17., július 5., lásd Horváth Zoltán: Soprontól Auschwitzig. Soproni Szemle, 1995, 38—46. o.

autógumit, ami náluk (a németeknél) nagy hiánycikk volt. És ezért ők ígértek ennyi és ennyi embert.” (Szemére hányták, hogy ezzel az üzlettel meghosszabbította a háborút. Azóta rehabilitálták.)

„A nagybátyám, apám bátyja, tagja volt annak a tízes társulatnak, akik megalapították a Haganát Palesztinában, a harmincas években ment ki Berlinből. Ő nagynevű cionista volt. Mivel ők fizették az akciót, az ő családja rákerült a listára. A németek ezért a pénzért, illetve gumiért Svájcba vitték a társulatot.⁵¹ Két csoport el is ment, mi voltunk a harmadik csoport. A többiek elmentek és bevagonírozták őket. Minket átvittek a Menzából.”

„Az egyetemmel szemben van egy iskola⁵². Ami Gépipari technikum volt valamikor. Oda átvittek minket, az akkor üres volt, és csak ültünk ott napokig és semmi nem történt, akkor megjelentek csendőrök és SS-ek is. Nagyon szép jelenet volt. És úgy leizélték a csendőröket, minket rég Pestre kellett volna vinni, mert állt a vonat, a Svájcba menő vonat. Egy hiányzott: a csoport. Akkor nagy kegyesen elvittek vagonban Budapestre, de már elkéstünk. Tovább nem lehetett várni. Így kerültünk a Kolumbusz-internálótáborba, amely az SS-hez tartozott.”

Zelma visszaemlékezése erről az időszakról: Onnan a félig kész Menzába hajtották őket. A németek rendesebbek voltak, mint a csendőrök: a Raffensperger-kertészetből engedtek hozni tejet, zöldséget a gyerekeknek. Főztek levest. Budapestre vitték őket hatvanad magukkal egy marhavagonban. Ott kidobott a felső kis ablakon egy sepregető embernek egy cetlire írt telefonszámot: rokonnak szolt, aki a svéd védnökség alatt álló zsidó fiúárvaház igazgatója volt. (Lederer Mór.) Hívja föl és mondja, hogy rokonai vannak itt. (Gertrud szerint több levelet is kidobott az ablakon.)

Zelma is úgy tudja, hogy a Palesztinába kivándorolt rokon felvette őket egy listára⁵³. Jött a vonat, amin kiutazhattak volna Svájcba, de a csendőrök időhúzása miatt lekéstek róla. A ház, ahova kerültek, később bombákat kapott. A rokon sok zsidót mentett meg Wallenberggel, a legendás svéd diplomatával közösen. Pl. 600 fiút vittek volna a Duna-partra, belőni a vízbe. Szerencsére riadót jeleztek. — Fussatok széjjel! — kiáltott rájuk, mire szétfutottak.

Kolumbusz Budapesten

Gertrud: „Tehát SS-fennhatóság alatt voltunk. Egyesek szerint a tábor az SS-hez tartozott, mások szerint a Gestapóhoz. Számomra egykutya. Akkor ott voltunk a Kolumbuszban⁵⁴, egy darabig a kertben, vagy udvarban, aztán kezdtek barakkokat építeni. De a barakkok olyan emeletes barakkok voltak. Olyan kis hely volt bennük, hogy csak úgy lehetett megfordulni, ha mindenki megfordult. Itt megint kezdődött a sorban állás mindenért. Hol azért, hogy megszámoztak, hol azért, mert rosszul számoztak meg. Hol többen voltunk, hol kevesebben. Hol vizet adtak, hol ennivalót adtak, hol csak szórakoztak. Így teltek a napok. És kedvenc szórakozásuk volt a cé-

⁵¹ Komoróczy i. m. szerint (520. o.) a vonatba 1685 zsidót vagoníroztak be a Rákosrendező pályaudvaron 1944. június 28—29-én. A Nemzetközi Vöröskereszt gyűjtőhelyein gyülekeztek. Többségük a XIII. ker. Aréna u.—Szabolcs u. sarkán álló Zsidó Kórház közelében, a vidékiek a XI. ker. Kolumbusz u. 46. alatti üres telekre épült barakktáborban. Június 30-án indultak el, július 7-én hagyták el az országot. Először a nagy gyűjtőhelyre, Bergen-Belsenbe kerültek, onnan Svájcba augusztus 21-én csak 318-an jutottak ki, a többieket december 6—7-én szállították ki, fejenként 1000 dollárért.

⁵² Az Evangélikus Teológia és internátusa.

⁵³ Lásd Komoróczy i. m.

⁵⁴ Lásd Komoróczy i. m.

Iba lövés és a levegőbe lövöldözés. Különösen nehéz volt akkor a helyzetünk, mikor a fronton rossz volt a helyzet, ami ebben az időszakban, 1944. június-júliusban, mindig csak rossz volt. Hála Istennek, mondom én. Aztán különösen megéreztük az olasz kiugrást⁵⁵, meg a román kiugrást⁵⁶.”

„Egyet meg kell mondani, volt egy SS-őr, aki ezeket mindig elmondta, megsúgta, meg azt is elmondta, hogy hol áll a front. Sőt azt is elmesélte, hogy őt csak bekényszerítették a szülei, mert azért, hogy a fiuk belépett az SS-be, a szülők egy hold szőlőt kaptak.”

„Egyhangú életünk volt, ismétlődő dolgok. Valahogy a végén már nem volt olyan szigorú az őrség. Apám másik bátyja a zsidó fiúárvaháznak volt az igazgatója (Lederer Mór). Most a zsidó fiúárvaházba helyezték a leányárvaházat. Oda rakták a Szabolcs utcai kórházból az öregek otthonát is. A Szabolcs utcai kórház volt a híres zsidó kórház. Nagyon híres kórház volt Magyarországon⁵⁷. Egy munkaszolgálatos alakulat és egy bosnyák alakulat is odakerült. Azok szintén munkaszolgálatosok voltak. Nem sárga karszalagot viseltek, már nem tudom, hogy milyent. De szintén csak katonasapkájuk volt, civilben voltak. De borzalmas körülmények voltak. Ráadásul bombatalálat is érte a Vilma királynő úti árvaházat, ami a templomrészét — mert az árvaháznak saját temploma volt —, azt vitte el, meg hát ilyen helyiségeket. Na most ugye ott kórház volt, én nagyon beteg lettem, és oda kerültem ki, mivel zsidó kórház volt.”

Felszabadulás Kistarcsán

Gertrud: „No most meg kell mondani, hogy nem a kórházban feküdtem, hanem a nagybátyám lakásán. Ők ott laktak. És aztán volt ott egy fűtő, akit Fittler Ferencnek hívtak és kistarcsai volt. Nagyon rendes ember és ő december 3-án, az utolsó nap kivitt engem Kistarcsára. Utána bezárult a gyűrű Budapest körül⁵⁸. Úgy hogy én Kistarcsán szabadultam fel. Nem is az oroszok szabadítottak fel, hanem a románok. Érdekes módon. Ugyanis Pestig jöttek románok. Történelmi tény, nem én találtam ki.⁵⁹”

„És akkor anyám elment Debrecenbe. Mivel állítólag ott Vöröskereszt van és lehet keresni rokonokat. Meg körül akart nézni. Először is Kistarcsától Gödöllőig gyalog kellett menni. Semmiféle közlekedés nem volt. Nagyon hideg tél volt. No most abban a ballonkabátban, abban a félcipőben, zokniban szabadultam fel, amiben júniusban elmentem. Aztán télen nagyon beteg lettem. Nem egy tizenegy éves gyereknek való, amit átéltem. Leromlott a szervezetem az állandó éhezéstől, alultápláltságtól, hidegtől.”

⁵⁵ Téves. Az olasz kormány már 1943. szeptember 3-án írta alá a fegyverszünetet és október 13-án üzent hadat Németországnak.

⁵⁶ A román kiugrás 1944. augusztus 23—25-én történt.

⁵⁷ A Pesti Izraelita Hitközség Alapítványi Közkórháza a XIII. ker. Szabolcs u. 33. sz. alatt. 1805 óta működik, új épületeit 1889-ben emelték. Egyik legjobb orvosi karral. Ma Orvostovábbképző Egyetem. Budapest Lexikon 2. köt. 665. o. Lásd még Komoróczy i. m.

⁵⁸ Budapest körül 1944. december 25—26-án zárult be az ostromgyűrű.

⁵⁹ N. Sova tábornok 7. román hadteste keletről vonult Pest ellen, de január 17-én kivonták onnan és Szlovákiába, az 1. román hadsereg alárendeltségébe helyezték át

„És akkor anyám visszajött és nem igaz, hogy mi élelmiszert hozott magával. Debrecenben nem volt nyilas uralom. Hát ott minden volt, kormány volt ⁶⁰, Vöröske-
eszt volt, civil szervezetek voltak, pártok voltak. Normális élet volt. És azzal anyám
begyalogolt Budapestre. Az ott lévő családtagoknak otthagya az élelmet és meg-
beszélte velük, hogy a fiatalabbja, aki még menni tud, jöjjön ki Kistarcsára. Ez
januárban lehetett. Kistarcsáról Debrecenbe mentünk. Vonattal utaztunk Szolnokig,
természetesen marhavagonban. Ehhez már hozzá voltunk szokva. Hol megállt a
vonat a nyílt pályán, hol megállt máshol. Az első kellemes élmény Szolnokon ért,
ahol a mi vonatunkkal szemben orosz katonavonat állt. És támaszkodott az ablakán
kifelé egy orosz katonalány. Nagyon szép volt, egy igazi szláv szépség. És mondtuk,
hogy éhesek vagyunk, két kenyeret átdobott.”

„Meg kell mondani, hogy az első kenyeret is oroszoktól kaptam, ami miatt én
soha nem fogok oroszellenes lenni. Egy öreg, valamilyen ferdeszemű, én nem tu-
dom, ma már különösen nem, megállapítani, ezek olyan egyformák. Olyan orosz lo-
vaskocsin ment, olyan tipikus formájún. Mondtam neki, hogy éhes vagyok, benyúlt a
kabátja zsebébe, és elővett egy ilyen négyszögletes fekete kenyeret és eltörte és
odaadta a kisebbik darabot. Borzalmas éhes voltam és elkezdtem enni, akkor kivette
a kezemből és benyúlt a kabátjába és elővett egy egészet, mert látta, hogy mennyire
éhes voltam. Számomra csak baloldal létezik ezek után.”

Süteményt tessék! Ahogy Zelma látta

Zelma: „Akkor megkérdezték, mit akarok csinálni és mennyi pénzre van
szükségünk. Nagyon tetszett nekik, hogy én azt válaszoltam, hogy dolgozni akarok
és úgy akarom ellátni a gyermekemet, amíg a férjemet meg nem találom.
Valószínűleg ezt mások is mondták. És akkor én elkezdtem a férjemet keresni. Azt
mondták, hogy az én férjem munkaszolgálatos százada Ungváron ki lett végezve. Én
fogtam a gyerekeket és elmentem Ungvárra. Elutaztunk. Eljutottunk Ungvárra és ott
bementem a zsidó szövetségbe. Így hívták. Ott elmondtam, hogy én soproni vagyok,
egész más vidékről, és keresem a férjemet, aki asztalos. Nem tudtak róla semmit.
Akkor bejött egy férfi és azt mondta, hogy azt a századot kettéválasztották.
Építőszázadra és munkaszázadra. Nem lehet tudni, hova vitték. Én azt mondtam a
lányomnak: — Gerti az apuka él, ezt én biztosan tudom.”

„És akkor visszamentünk Debrecenbe. Amikor visszajöttek a munkaszolgálato-
sok, kértek, nem maradnánk-e itt és nem főznék rájuk. Itt maradtunk. Bementünk egy
gyönyörű házba. Csak a konyhát és a cselédszobát vettem igénybe. Milyen egyetem
volt ott?⁶¹ Annak volt az igazgatója a tulajdonosa. Az egész lakás gyönyörű volt. Meg
kell mondjam, a cselédszoba sokkal kisebb volt, mint a spejz.”

„Elkezdtem főzni. Volt piac. Főztem 14-16 munkaszolgálatosnak. Ezek dolgoz-
tak, de nem akartak kenyérjegyért sorbaállni. Gertinek adtak pénzt, hogy váltsa ki
nekik és hozza haza. Mi a csirkének csak a fejét és a lábát ettük. A többi részért fizet-
tek. Gerti árulta a melaszos süteményt. Tavaszi kabátban. Amikor hazajött a pénzzel,
kért, hogy egyszer rendes ebédet kaphasson.”

Erős tél volt. A megkeresett pénzből Zelma férfiholmit vett. A férje (Henrik)
május 29-én, Gerti születésnapján jött haza. „Gertike ült a konyhaablakban, én dol-
goztam közben. Egyszer csak Gerti lecsúszott és kiszaladt. Apja nyakába ugrott. —

⁶⁰ Az ideiglenes magyar nemzetgyűlés és kormány 1944. december 21—22-én alakult meg Debrecenben.

⁶¹ A debreceni egyetemet a Horthy-korszakban gróf Tisza Istvánról nevezték el, később Kossuth La-
josról.

Olyan sovány volt! De nagyon vigyázott, hogy mit eszik, nehogy úgy járjon, mint a bajtársai közül többen, akik a hirtelen bőséges kosztól haltak meg. Akik átérték Auschwitzot és Bergen-Belsent. Sóhiányuk volt. Csak pirított lisztet kért.”

A messziről jött ember elmesélte élményeit. Zelma néni ma is bizonyos elégtétellel mondja, hogy a világszerte rettegett Birodalom katonái, legalábbis a háború végén, ha nem tömegben voltak, milyen gyáváknak mutatkoztak. „Felszólításra még a cipőjüket is képesek voltak odaadni. Fogságba esett tömegeikre pedig alig kellett vigyázni: eszükbe sem jutott, hogy megszökjenek.”

Süteményt tessék! Ahogy Gertrud látta

Gertrud: „Beértünk Debrecenbe, édesanyámmal. Velünk volt egy nagynénim a lányával és egy nagybátyám a feleségével és három gyerekével. Mi a Jókai utcában egy egyetemi tanárnak az üresen hagyott házában, a cselédszobában laktunk. Négyen, a nagynéném a lányával, édesanyám és én. És valamiből meg kellett élni. Az édesanyám a munkaszolgálatosoknak főzött és sütött. Akkoriban cukor még Debrecenben sem volt, cukorrépát vett anyám, azt megfőzte és annak a levéből dagasztott tésztát, megsütötte, én pedig az „Arany bika” Szálló előtt árultam. Ballonkabátomban, fejemen — sapka és fejkendő hiányában — azt kéztörlőruhával pótolva.”

„Nagyon nehéz volt, mert nem jöttünk rá arra az egyszerű megoldásra, hogy a tálcára rá kellene kötni egy szalagot és a nyakba akasztani, tehát így tartottam előretartott kézzel, a hátam majd leszakadt, közben nyílt az Arany bikának az ajtaja, isteni illatok jöttek ki és elegáns emberek, nők, férfiak, én meg csak ott álltam, álltam és néztem azt a más világot. Aztán olyan megbizatosokat is kaptam a munkaszolgálatosoktól, akik hazajöttek a városból, mert ugye azok dolgoztak és más elfoglaltságuk is volt, hogy — mivel jegyrendszer volt, a jegyekért pedig sorba kellett állni —, bizonyos összeget adtak, hogy álljak helyettük sorba, ezzel is tudtam pénzt keresni. Elértem azt, hogy néhanapján befizettem az édesanyám konyhájára, mivel nekünk mindig csak a csirkének a lába vagy a feje jutott, meg a maradék.”

„Aztán megismerkedtem sorbanállás közben, illetve egy fiatal társasággal, akik a MADISZ-t alapították meg⁶². És ekkor kezdődött el idézőjelben az én nagy munkásmozgalmi életem, ami tart napjainkig is. Valahogy minden, ami akkor kellemes és szép volt az életemben, azt mind a mozgalomtól kaptam. Számomra elválaszthatatlan ettől. Nem tudom elhinni, hogy a másik oldalnak van. Mert akkor, amikor valóban tettekkel, bátorsággal, emberséggel, amiért nem mindig járt köszönet, próbáltuk kifejezni azt, hogy mi az a humanizmus, egyenlőség, a szabadság, akkor csak a baloldal jutott erre.”⁶³

Megjött!

Gertrud: „Pont a születésnapomon, május 29-én, megjelent az udvaron egy csíkosruhás, bajszos, nagyon sovány, oldalzsákos férfi, az apám, aki Bergen-Belsenből⁶⁴ jött haza. Borzalmas állapotban volt. Egész véletlenül tudta meg, hogy mi Debrecenben vagyunk. Tudniillik Bergen-Belsenből, még a felszabadulása előtt, meg tudott lépni két barátjával. Már nem volt olyan nagy a fegyelem. Inkább az volt az SS-öröknek a főproblémájuk, hogy hogyan lehet civilruhát szerezni és elme-

⁶² A MADISZ (Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség) 1944 decemberében alakult az MKP kezdeményezésére. 1948-ig állt fenn.

⁶³ Voltak ezektől jobbra álló csoportok is hasonló felfogással, pl. a Nemzeti Parasztpárt.

⁶⁴ Bergen-Belsen gyűjtőtábor, a szovjet csapatok szabadították fel.

nekülni a tett színhelyéről. És csatlakoztak egy orosz alakulathoz és azokkal mentek el Drezdáig. Édesapám végignézte a város bombázását⁶⁵. Ez az alakulat este érkezett Drezdába. A parancsnok úgy döntött, hogy egy idegen városba, ahol nincs helyismeretük, ne menjenek be, majd reggel bemennek. És aznap éjjel ronggyá bombázták az angolok Drezdát. No most közben kitört Prágában a forradalom⁶⁶, ezt az alakulatot azonnal arra fordították, hogy kössék le azokat a német alakulatokat, amelyek segítségükre tudtak volna menni a Prágában lévő németeknek. Így került apám Csehszlovákiába, szóval Pozsonyba, és Pozsonyban hová ment volna el, mint a Jointba, egy zsidó szervezetbe⁶⁷. Néhányan egy asztalnál beszélgettek. Odament és mondta, hogy ő soproni. Egy férfi mondta: — Soproni? Én Debrecenből jövök és ott volt egy soproni asszony a lányával. Olyan furcsa neve volt mindkettőnek. Apám kérdezte: — Zelma és Gertrud? Igen, azok. Hát így került sor arra, hogy édesapám hazajöjjön.”

„Semmi mást nem hozott magával, csak egy piros könyvet, mert belépett Bergen-Belsenben a kommunista pártba. Ott egy nagyon erős pártsejt volt, amely félelmetesen sokat tudott segíteni. Ő a szociáldemokrata párt tagja volt azelőtt. És megvolt a találkozás. Május 29-én. Előtte volt ez az étkeztetés meg süteményárúsítás, jegyért sorbaállítás, akkor hasznosnak tűnő foglalkozás. Akkor is járt hozzánk egy Krepke nevezetű szovjet őrnagy. És nem volt cipőm. Ő vitt el egy cipészhez és csináltatott nekem cipőt. Nemcsak az első kenyeret kaptam oroszról.”

Vissza Sopronba

Gertrud: „Akkor édesapám hazajött. Nem tudom már meddig, nem sokáig maradt Debrecenben. Haza akart jönni Sopronba, itt egy életteret teremteni. Közben a bátyja (Sándor) megjött, aki idős és beteg volt, ez a bátyja volt a legidősebb, apám (Henrik) a legfiatalabb. Mindig a nagyapámnak tartották. Nagyon beteg volt, a lányai mind megjöttek. És egy szem fiát pedig Eisenerzben⁶⁸ lőtték agyon a németek. Amikor édesapám hazajött, a bátyját egy szalmával leterített üres szobába tették be, a feleségével. Apámnak nemcsak rólunk, hanem róluk is kellett gondoskodni. Minálunk nagyon fontos volt a család, nemcsak a szűk család tartozott ide, hanem a testvérek, az unokatestvérek. Mindig felelősséget vállaltunk egymásért.” Soproni Horváth József festőművész⁶⁹ Lederer Sándorral csináltatta festményei keretét, mondván, hogy megbízik az ízlésében, tudja, melyik képhez milyen keret kell. A nagyszobában függ a falon egyik alkotása, Lederer-keretben, ajándékul a mestertől.”

Ugyanez, ahogy Zelma látta

Nehezen viselte el a férje, hogy a felesége kapja a pénzt és nem ő. „Hazajött Sopronba, hogy pénzt keressen. Az egész város akkor schillinggel üzletelt. Régiségboltot nyitott. (P. Müller utca — ma Hátsókapu — 8. sz.) De mit lehetett akkor

⁶⁵ Drezda bombázása(i) 1945. február 13—16. A köztudatban csak az angolok éjszakai, gyújtóbombás támadása él.

⁶⁶ A prágai nép felkelése 1945 áprilisában és május első napjaiban zajlott. A várost a szovjet csapatok május 9-én szabadították fel.

⁶⁷ A Joint az I. világháború alatt létesült és a II. világháború után nemzetközivé vált szervezet a háború sújtotta zsidók megsegítésére. Teljes neve: American Jewish Joint Distribution Committee (JDC).

⁶⁸ Eisenerz Stájerországban van.

⁶⁹ Soproni Horváth József különleges akvarell-technikájú festő, rajztanár. 1961-ben hunyt el.

árulni, csak csip-csup dolgokat. Mondta neki valaki: — Bolond vagy, emberek milliókat keresnek. — Az lehet, de ha énnálam csengetnek, az legfeljebb a szemetes lehet, vagy a postás, nem a rendőr. Én hazajöttem a poklok poklából, én nyugodtan akarok élni. Igen ám, de a P. Müller-ház teljesen le volt bombázva. A bútorok egy része maradt meg. A műhely romokban. Néhány bútort Csatkai mentett meg a Múzeumban⁷⁰. Akkor kinyitották az üzletet, lehetett vásárolni és jöttek a földbirtokosok, és kezdtek eladogatni, és jöttek a külföldiek és vásároltak. Két család élt belőle. A sógoromnak visszajött a két lánya, de nem maradtak sokáig itt. Egy bécsi régiségkereskedő felajánlott a sógorom fiának, Henriknek egy állást, tudta, hogy nagyon ügyes, 5000 schillinget fizetett volna. Nagy pénz volt ez akkoriban. És a bátyja, a Sándor, a régiségüzlet tulajdonosa, mondta neki: — Csak nem fogsz engem itt hagyni. Ő volt a legidősebb, Henrik volt a legkisebb.”

„Eisenerz. Az SS-parancsnok születésnapját ünnepelte, a kívánságára lőtték le a dolgozó munkaszolgálatosokat, köztük a fiút. Hazahozták a holmiját. Van ott egy nagyon szép emlékmű. Ez volt az egyetlen fiúgyermekük.”

„Mi megemlékezünk a szüleinkről... Nálunk csak akkor lehet istentiszteletet tartani, ha tíz férfi van. Nők nem tehetik. El voltak zárva fallal a zsinagógában. A papréti templom. Tudja, mit hagytak itt a zsidók. Nem hozzák rendbe. A Deák téri emlékműre azért nem került föl az elhurcolt zsidókra vonatkozó szöveg, szám, mert nem járultak hozzá anyagilag⁷¹. De akkor már alig volt itt zsidó. Itt voltak [a Deák tér déli során] a Kláber, a borosok, Schiller, a Steiner téglagyáros, a Hacker téglagyáros. Ez a sor majdnem mind zsidó tulajdon volt.⁷² Ebből, ne haragudjon, nem lehetett volna megcsinálni? Az az összetartás, ami a zsidókban volt! Most már nem tapasztalom. Kevesen vannak.”

„Tudja, ki tette nagyá Amerikát? Hitler. Hány zsidó Nobel-díjas ment ki! Tudósok tanácskozásán a távozó Einstein odaszólt a többieknek: — Most már beszélhettek magyarul. Az 51 Nobel-díjasból 23 zsidó volt. Ezek nevet csináltak Magyarországnak is. És kalapot a lengyel zsidóság előtt. Akik mertek felkelni. Igaz, hogy mind elvesztek. Én voltam Lengyelországban boldogult férjemmel. Dacára, hogy nem szerették a lengyelek a zsidókat, nem felejtették el nekik ezt a felkelést.”

⁷⁰ Csatkai Endre bútormentése csak 1945-ben, az után lehetett, amikor megszabadult a munkaszolgálatától. Gertrud később egy múzeumi bútor kiállításán megpillantotta az ún. jezsuita-szekrényüket. Biztosan az övék volt, tudta, hol a titkos fiók stb. Kérdésére, hogy honnan szerezték, azt válaszolták, hogy az Elhagyott Javak Kormánybiztosságától.

⁷¹ Az emlékmű szövege: „A II. Világháború áldozatainak / a katonák, polgárok, / kitelepítettek, elhurcoltak / emlékére / állíttatta Sopron város közönsége 1993-ban.” Túlságosan általános a megfogalmazás. Viszont kérdés, hogyan lehetett volna egyértelműbbé tenni. A zsidók érzékenységét joggal sérti, hogy a német kitelepítettekkel egy sorba kerültek a halálba hurcolt elődeik. A megjegyzés, hogy nem járultak hozzá anyagilag, nyilvánvalóan rosszindulatú, hiszen nem gyűjtés révén készült az emlékmű, különben sem szokás az áldozatoktól pénzt kérni.

⁷² Heimler szerint (189. o.): a 6. sz. ifj. Hacker Lipóté, a 8. sz. özv. Schiller Vilmosé, a 12. sz. özv. Steiner Józsefné Spitzer Irmáé, a 16. sz. Kláber Ödön és neje Wolff Friderikáé, a 22. sz. Kerpel Ignác és neje Koren Máriaé, a 24. sz. özv. Kláber Mózesné Hacker Regináé, a 26. sz. Weiler Zsigmondné Holzer Elviráé, a 38. sz. özv. Kohn Józsefné Fleischer Gizelláé, a 44. sz. Fürst Zsigmond és Rosenberger H.-néé stb.

A fogadtatás

Gertrud: „Nagyon nehezen viseltem el azt, hogy a zsidó iskolából⁷³, ahova jártam, a hat osztályból, osztálytársaim, unokatestvéreim közül egyedül én jöttem haza. Borzalmas érzés volt, hogy azok az emberek, akik a legjobban röhögtek, amikor elvittek innen, teljesen pofátlanul odajöttek; akartak ölelgetni, meg csókolgatni, hogy milyen boldogok, hogy visszajöttem. A lakásunkban laktak, és új bútorokat szereztek. Mi nem költöztettünk ki senkit, mert az volt az elvünk, hogy pontot kell tenni arra, ami velünk történt, vagy el kell mennünk Magyarországról. De mi magyarnak tartottuk magunkat. Én, meg kell mondani, ebbe nem nyugodtam bele és nagyon szerettem volna inkább Bécsbe menni, de apámék így döntöttek, erre én is beálltam ebbe a vonalba. Meg kell mondani, hogy soha nem bántam meg, hogy magyar állampolgár vagyok. Mindig büszkén vallottam és vallom magam magyarnak. Egészen a Csurka fellépéséig. Többször megdöbbenett. Arra a gondolatra jutottam, hogy talán mégis meggondolatlan voltam, hogy ittmaradtam. Talán nem kellett volna ennyire hinnem, hogy megváltozott minden. Nem igaz. Nem változott meg semmi. Az antiszemitizmus ugyanúgy virágzik. A kormány ugyanúgy nem tesz ellene semmit, mint ahogy a Horthy-kormány nem tett. De végül mégiscsak magyar vagyok. Itt születtem, anyanyelvemen gondolkodom, ezen a nyelven álmodom, ezen a nyelven élek. Miért nem azok mennek el, akik gyűlölködnek! Szerintem azoknak kéne elmenni. Természetesen ma is tagja vagyok a Szocialista pártnak.”

Irány a gimnázium

1945-ben, egy szép nyári napon sétáltam és elmentem a Mátyás király utcába. Elmentem a Mátyás király utcába és az volt kiírva, hogy polgári és gimnázium⁷⁴. A felsőbb leányban⁷⁵ akkor katonai kórház volt. És én gimnáziumba akartam járni. Bementem: — Igazgató úr⁷⁶, be szeretnék iratkozni. Az igazgató feltolta a szemüvegét és azt mondta: Még van három-négy hét a vizsgáig, nem ér rá akkor jönni, amikor a bizonyítványt osztjuk? Mire én megkérdeztem, hogy maga szerint én tanköteles vagyok? Ne haragudjon, amikor elhurcoltak, miért nem jött oda, hogy engem ne vigyenek el, mert tanköteles vagyok? És otthagytam, mert akkoriban állandóan a régi helyeket jártam, kerestem a régi emlékeket, a temetőbe jártam ki nagyon sokat.” (Gertrud — saját bevallása szerint — akkoriban mint tizenéves túlságosan érzékeny volt, s könnyen magyarázta félre mások megjegyzéseit.)

„És este hazamentem, estefelé inkább és ott ült ez az igazgató a családommal az asztalnál. Egyből rájött arra, hogy ki fia-borja vagyok! Azért jött, hogy hát beszéljük meg, mi legyen. Mivel én itt Sopronban 1944-ben magánúton elvégezhettem a polgárit, le is vizsgáztam belőle. Na, visszatérve erre a megbeszélésre, úgy döntöttek, hogy mivel az első polgáriból megvan a bizonyítványom, a nyár folyamán az első

⁷³ Izraelita elemi népiskola, Templom u. 23. A zsinagóga mellett. Igazgató: Lantos Jakab. 1934-35-ben 80 tanulója volt Heimler szerint.

⁷⁴ Mátyás király u. 18. Lásd még a 76. lábjegyzetet.

⁷⁵ A felsőbb leányiskola később gimnázium a Deák tér 32. sz. alatt. Ma a Nyugat-magyarországi Egyetemhez tartozik.

⁷⁶ Ma már megállapíthatatlan, hogy ki lehetett a szemüveges pedagógus. Ugyanis a polgári iskolákat megszüntették, 1945. szeptember 1-jével a polgári V. osztályából gimnáziumi I., a VI.-ból gimnáziumi II. o. lett, de szervezetileg és igazgatásilag a polgári helyett létesült általános iskolához tartozott. Ráadásul, mivel a Deák tér 32. sz. alatti épület használhatatlan volt, a Mátyás király u. 18.-ban tanítottak délutánoként. A polgári iskolai bizonyítvánnyal rendelkező tanulók számára pedig átmeneti osztály alakult helyi tantervvel.

polgáriból a különbözetet és a második évet elvégzem és így beiratkozhatok a harmadik gimnáziumi osztályba. Meg kell mondani, hogy sikeresen tettem le. Tehát nem voltam buta zsidó, mint ahogy tartották, vagy akarták mondani, ugye. Így kerültem aztán iskolába. Az iskolában aztán megint belekerültem a mozgalomba. A DISZ-be, a diákifjúsági szövetségbe ⁷⁷. — Nélkülem nincs baloldali mozgalom Magyarországon! — mondja nevetve.

A megszegyenült hitoktató

Gertrud: „Aztán voltak az iskolában élményeim. Tündéri hittantanára volt a katolikusoknak, a Schmall ⁷⁸. Nagyon jóképű ember volt. És nagyon kellemes és kedves ember. Csak jót tudok rá mondani. Most az történt, mivel többen voltak katolikusok, maradtak az osztályban, az evangélikusok pedig átmentek máshová. Nekem pedig szabad órám volt. Na most, ha kedvem támadt, vagy ha jó volt az idő, akkor kimentem, ha nem, akkor leültem a hátsó sorba és ottmaradtam.”

„Szegény Schmall életét megkeserítettem. Mert ő az Újszövetséget tanította, én viszont az Ószövetséget ismertem és mindenre, amiről úgy éreztem, hogy nem azonos az Ószövetséggel, elkezdtem hátulról kiabálni, hogy ez nem úgy van. Mindig megnyugtattott: — Persze igaza van, Gerti, úgy van az Ószövetségben, de hát ugye ... Egy szép napon bejött az igazgató, vagy az osztályfőnök, vagy valamilyen tanár két férfival, akik szentképeket árultak. És mondták, hogy minden osztály vehet kettőt és majd közösen kifizetik. És választottak egyet — Mária a kiseddel — és volt egy olyan kép, amelyiken Mózes volt a tízparancsolattal.”

„(Akkor volt egy másik zsidó lány az osztályban, aki Debrecenből került ide, mert édesapja nem jött vissza. Édesanyjával jött ide. Rácz doktor, nőtlen nőgyógyász, vette magához a családot.) És mi a Schwarz Évával azt mondtuk, hogy a Mózes és a tízparancsolatot vegyük meg. Az egyik kép volt a Mária a kiseddel, abban mi is benne voltunk, de a másik legyen a Mózes a tízparancsolattal. Erre megvették azt a bizonyos, sokak által ismert gyakori képet, a Krisztus a keresztfán-t. És pontosan egy forint hetven fillér jutott egyre.”

„És mi a Schwarz Évával nem voltunk hajlandók kifizetni, mondván, hogy nincs Mózes, nincs pénz. És erre behivatott a Schmall és azt mondta, hogy hogyan gondolom én azt, hogy 33-an vagyunk az osztályban, és abból ketten vagyunk zsidók és akkor mi kötjük az ebet a karóhoz, hogy a Mózes és a tízparancsolatot vegyük meg. Én akkor azt mondtam neki, nézze, én nem mondanám ezt ilyen büszkén, mert ez szegény, hogy a 33 közül csak kettő zsidó. Ha betartották volna azt a tízparancsolatot, amit a keresztényeknek is be kellett volna tartani, akkor nem öltek volna meg 1700 zsidót és akkor nem így állnánk. Schmall olyan tiszteletre méltó ember volt, másnap bejött az osztályba, hozta a Mózes képet a tízparancsolattal, bocsánatot kért és azt mondta, hogy én őt nagyon megszegyenítettem.”

„Szóval ez azt bizonyítja szerintem, hogy én nem vagyok keresztényellenes. Zsidóságom nem azt jelenti. Mert minden másságot tökéletesen tudomásul veszek és elhiszek és minden más vallásnak és más kultúrának az emberségét tudomásul veszem és méltóképpen elismerem.”

⁷⁷ DISZ = Dolgozó Ifjúság Szövetsége, a Magyar Dolgozók Pártja vezetése alatt álló tömegszervezet a 14—25 évesek számára. 1950. június 16—18-án alakult és 1957-ig működött.

⁷⁸ Schmall István, Papp Kálmán kedvelt káplánja, a leánygimnázium 1946—47. évi évkönyve szerint ott egy éve, egyébként 13 éve hitoktató. Később Győrbe helyezték, ahonnan nem jöhetett vissza (nem kapott letelepedési engedélyt).

Kivándorlók

„Én a Lederer családot ismerem jobban. Apám volt a legfiatalabb és a következő testvére, Ignác volt. Mivel ő a harmincas években kiment Izraelbe, Józsuának hívták, tehát a zsidó nevéen. Nem tudom, tudja-e, hogy minden zsidó gyerek, aki megszületik és bejelentik, zsidó nevet is kap. Nekem is van zsidó nevem: Gitl Hai, ami annyit jelent, hogy jó élet. A zsidók általában őseikről nevezik el a gyerekeiket, mint nagybátyámat Józsuáról, ugye. vagy pedig valamilyen szép jelzőről: virágocska, jázminocska, szép élet, jó élet ... Szóval ilyen neveket adnak a gyerekeiknek. Én nem tartom csúnyának. Lehet, hogy furcsa, de ez van.” [Én II. Józsefet emlegetem, aki előírta, hogy a zsidók kötelesek német családnevet és keresztény utónevet használni.]

„Ő ment ki először Izraelba, a Józsua, és utána kiment még apámnak a legidősebb bátyja családostól, majd még egy bátyja családostól, akkor a nővére családostól, még egy nővére családostól, akkor anyám nővére családostól és akkor mivel mi nagyon tágan értelmezzük a családot, tehát olyan, hogy nagynéném, tehát apám bátyja feleségének a családja is a mi családunk.”

„Tehát arról a részről is. Ezek voltak a Mandulák, Mandlok, csak mi hívtuk őket Manduláknak, azok közül is nagyon sokan kimentek. Közülük az egyik Mandula íróember volt, ő fordította József Attilát, Radnótit héberre, de ő fordította Thomas Mannt, Krúdyt, tehát jónevű fordító volt, de ő maga is írt könyveket, meg verseket. És az Izraeli Kommunista Párt egyik vezetője volt. A Józsua kibucot alapított. Ő Berlinből ment ki, mert ő Berlinben járt a Humboldt Egyetemre, ott lett képzett vegyészmérnök. És, ha jól emlékszem tehát onnan ment ki.”

„Tehát egy olyan kibucot alapítottak, ahol németek voltak főleg, és főleg értelmiségiek. Na most ez volt az Émek Hájárdén, ez annyit jelent mint Jordán folyó völgye. Ez a tengerszint alatt van. És mocsaras vidék volt. A Jordánnak ilyen mocsaras vidéke, amit lecsapoltak, mert olcsón meg lehetett vásárolni ezt a mocsaras földet. Mikor én kint voltam, akkor itt csak virágzó banán-, narancs-, grapefruit-erdők voltak. De sajnos a nagybátyám súlyos maláriás volt, amit a lecsapoláskor szerzett.”

„A gyerekei — három fia volt — azok a kibucban dolgoztak. Volt vele egy fogadott lánya, egy három- vagy négyéves kislány Magyarországról, nem tudta megmondani a nevét, nem tudta, hogy kik a szülei és a nagybátyám örökbefogadta. Egy csoporttal kiküldték akkoriban Palesztinába. Úgyhogy volt egy lány is a családban.”

„Akkor az apám másik bátyja Haifában lakott, illetve Biálikban, Haifának a híres héber költőről elnevezett elővárosában. Harmadik nagybátyám is Haifában lakott, de fenn a Kármel-hegyen, ahonnan olyan csodálatos a kilátás a haifai kikötőre. Azt mondták, hogy Haifából nem lehet kikötőt csinálni, olyan meredek a partja. Dehát a zsidók ragaszkodtak hozzá, hogy Haifából kikötő legyen, és megcsinálták a kikötőt, de ilyen járatok vannak, amelyeken bejönnek a hajók, amelyek különböző színekkel vannak megvilágítva, éjjel nem is járnak be, amelyik hajó éjjel jön, az ott marad ezen a zónán kívül és akkor éjjel lehet nézni, és állnak sorba a hajók kivilágítva...”

„Azt mondja mindenki, aki arra járt és San Franciscóban is járt, hogy ilyen szép panoráma csak Friscóban van még. A Kármel-hegy csodálatos. Villákkal, szállodákkal. Ott láttam először zsidót utcát söpörni. Mentünk le a nagynénimmal a hegyről lefelé, egy jó ember utcát söpört. Én valahogy megkérdeztem, hogy az utcasöpőr zsidó? Azt mondták, hogy igen. Mire én nevetőgörcsöt kaptam. És kaptam egy nagy pofont érte. Szégyelljem magamat. Mi szorgalmas, dolgozó nép vagyunk. És ha ránk kényszerítettek bizonyos foglalkozásokat, hogy csak azokat üzhettük, az nem a mi hibánk.”

„Az aki Berlinből ment ki, az volt a vegyész, a Hagana egyik megalapítója. Elég fiatalon halt meg szívinfarktusból. A kibucban temették el. Akkor a Golda Meir tartotta a gyászbeszédet. Ennyire meghatározó alakja volt a palesztinai zsidó államban, abban a tevékenységben. És sokat járt Magyarországra egy időben, 1949-50-ig, és elég sokmindent vásárolni a magyaroktól. Mert ekkor a keleti blokknak érdeke volt az olajjal, a keleti, az arab olajjal szemben egy támaszponttal rendelkezni. De mind angol, vagy francia érdekeltség volt.”

Utak a Szentföldre

Gertrud: „Apukám Józsuá nevezetű bátyja a harmincas években ment ki és a Lederer család úttörője, mert a Ledererek utánamentek. Ő héberesítette a nevét Ádár. Ádár a zsidó szökőhónapnak a neve és a gyereke is és az egész család természetesen Ádár néven van. Talán annyit érdemes róla megemlíteni, hogy a zsidó állam megalakulása után ő az első földművelésügyi miniszterük volt.”

[Megkérdezem, hogy a családból ki van kinn Izraelben?] „Hát most 29 unokatestvérem és körülbelül 50 gyerek. Mert odakint meghalt már három nagybátyám és három nagynéném.”

Gertrud folytatja: „Ez nagyon érdekes, mert a kibucból nagyon sok tudós, államigazgatásban lévő ember, különböző magasabb posztokon lévő ember került ki. Szabadságuk egy részét a kibucban munkával kellett eltölteniük és bizony én voltam olyan kibucban, ahol szombat-vasárnap ugye otthon voltak, ahol miniszter szolgált fel az ebédet. Különben a kibuc egészen különleges és csodálatos valami. Én a nagybátyám kibucában voltam (neve: Beth-sera), ez a Kineret-tó partján van és ott hét kibuc is van. Ez a Kineret-tó (Genezáreti-tó) a keresztény vallásnak is kiemelt helye, ott van Kafarnaum és Tabgha (Péter háromszoros hitvallásának helye).”

„És a hét kibucnak volt egy közös feldolgozó üzeme, ahol a datolyát szárították, aszalták, nem tudom milyen eljárással, dobozolták, a narancsot meg szortírozták, szóval egy ilyen gyümölcsfeldolgozó, ahonnan banánszállítmányok indultak, meg minden. Meg volt egy közös hajójuk, amelyik Európába vitte az árut. Most a nagybátyámnak volt egy találmánya. Ugye a banánfákat mi úgy ismerjük, hogy az hatalmas fa és oda felkúszik a néger a tetejére. Náluk egész kis törzsű banánok vannak, amit kézzel elérnek és leszedik. Nem nagy banán van, hanem kis fajta banán van, ami nagyon könnyen, nagyon jól szállítható. Tudniillik nem mindegy, hogy hogyan lehet szállítani. Én, amikor ugye beszabadultam a banánosba (1966), akkor mindig a legsárgább banánt választottam ki, s rajtam röhgött a fél kibuc, hogy ez egy őrült nő, éretlen banánt eszik, mikor itt annyi banán van. Náluk a barnás az érett banán. Hát ugye én így tudtam, így láttam. A nagybátyám annyira értett a banánhoz, hogy ő volt az UNESCO banánszakértője. Nagyon sokat utazott afrikai államokba, a banánbetegségek ügyében, meg a termelési mód elterjesztése végett.”

Kibuc

„A kibucban munkabeosztás volt. Mindenki megkapta előre, hogy mit kell végeznie, ahogy a munka megkövetelte. Volt amikor traktoron ültek, amikor banánt kellett szedni, volt amikor az öntözés... ami számomra döbbenetes volt, a kibuc egészen a szíriai határon volt, a fegyver a hátukon. No most a kibuc úgy helyezkedett el: mindenkinek volt egy önálló háza, ami állt egy verandából, egy előszobából, fürdőszobából, csak tussolóval, egy nappali szobából és egy hálószobából. Egy kis elő- és egy kis hátsó kertből. Ezek voltak az első házak.”

„Amikor én kinn voltam — 1966-ban —, akkor már voltak modernebb, elegánsabb házak is. Ezek voltak a külső részen. Aztán voltak a közös helyiségek,

ugye. Étkezde. Senki nem főzött otthon. És legbelül volt a gyerekeknek a háza. A gyerekek éjjel nem voltak otthon. Mert a gyerekek háza fegyveresen körül van véve lakóházakkal, közösségi helyiségekkel, ott tudják a legjobban megvédeni őket.”

„Napközben úgy volt, hogy reggelizni mindenki akkor ment, különben minden étkezésre, amikor akart. Svédasztal volt a reggelinél, mindenki azt vett magának, amit akart. Nagyon komplett és finom és különösen soha nem látott déli gyümölcsök, a gránátalmától az avocadóig minden, ami létezett és nagyon kultiválták ezeket a zöldségeket. Állandóan a saláta, paprika, paradicsom a főétkezéshez tartozott. Nagyon egészségesen étkeztek. Délben két- vagy háromféléből lehetett választani. Akkor délután négy óra felé el lehetett menni a gyerekekért. És akkor a gyerekekkel együtt el lehetett menni az étkezébe és mindenki hazavitte magának a vacsorára valót, amit választott. akkor a család a gyerekekkel volt délután, este együtt vacsoráztak, és éjszakára visszavitték a gyerekeket a hálöhelyre.”

„No most volt pékség, ahová elmentem. A pék magyar volt, véletlenül. És a legfinomabb nem tudom hányfajta kenyér, hányfajta péksütemény, túrós, kakaós, minden. Amit vettem, amit akartam, azt felírták. Volt varroda, különféle anyagok voltak, divatlapok, ki lehetett választani. A kibucnak a jövedelmezőségéből fakadt, hogy ki mennyit, két ruhát csináltathatott egy évben, volt ahol négyet, ez meg volt határozva. Bementem az üzletbe, képeslapot vásároltam, bélyeget, azért sem kellett fizetni. Az is fel lett írva. No most mindenkinek a ruhájába bele volt varrva a jele. És akkor egy olyan csúzdaszerű segítségével mindenki bedobta a saját rekeszébe a szennyesét és másnapra, vagy harmadnapra kivasalva megkapta. Volt egy olyan brigád, amelyik átnézte, hogy hol van kiszakadva, felfeselve, mit tudom én. Teljesen rendbe hozva adták vissza. Számomra ez érdekes volt, nekem tetszett. Még autója is volt a kibucnak, amelyet kirándulásokra lehetett igényelni.” [Egymásra utalt emberek közös paradicsoma, harcban a sivataggal és az őket megsemmisíteni akaró ellenséggel. Sokmindent lehet tanulni tőlük, de csak egyet kívánni nekik: végre félretehessék a fegyvert.]

Befejező sorok

Lederer Henrikné Hacker Zelma sovány kis öregasszony. Tizenkét centit ment össze az évtizedek során — mondja. Ám szellemileg friss, érdeklődő és nagyszerűen emlékezik a régi Sopronra. Nem jár már ki az utcára, de otthon tesz-vesz, lényegében ellátja magát. Naphosszat nézi a tévét, német anyanyelvű lévén, főként az osztrák adásokat. Emlékező képessége előtt fejet hajtottak a legutóbbi választásokon kihívott mozgó urnás bizottsági tagok is. A szép, és nagy Deák téri lakásban együtt él hozzá méltó özvegy lányával. Könnyen elérhető távolságban található unokája és annak családja is. Rokonok, ismerősök jönnek, telefonálnak Bécsből, Amerikából, Ausztrália nagyvárosaiból és természetesen Izraelből. De hol van ma már az a jólétben virágzó zsidó közösség, amelybe ágyazva élte hétköznapijait a Lederer család? Sopronban alig maradtak. Öregek, betegek, fél lábbal a sírban. Mint a Papréti zsinagóga omladozó épülete. (Mellesleg az sem az övék.) A keresztény utókor nem sokat törődik múltunknak ezzel a szeletével. A Deák téren álló emlékmű feliratának hiányosságáról és a megokolásról már volt szó. Zárásként még egy megjegyzés: az Új utcai gettó bejáratára emlékeztető táblát nincs, aki megkoszorúzza. Egyébként a táblának odébb volna a helye, de a lakók tiltakoztak felszerelése ellen. Vajon miért?

79

⁷⁹ Emléktábla ellen mások is tiltakoztak már: pl. dr. Sopronyi-Thurner Mihály volt polgármester lakóházára tervezett ellen. Nagy nehezen sikerült mégis felszerelni a falra és felavatni.

